

Ғ.М. Қарасаев*¹, Н.С. Пұсырманов², Б.Б. Ақтайлақ³

¹тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

e-mail: karasayev_gm@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

²PhD, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

e-mail: nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³тарих магистрі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

e-mail: jastaban1992@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

ОРТА ЖӘНЕ ЖАҢА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЕУРАЗИЯ АҢҒАРЫН МЕКЕН ЕТКЕН ҚАЗАҚ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ СОЛ МЕРЗІМДЕРДЕГІ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУШІЛЕР ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

Аңдатпа

Шығармада аталған уақыт мерзіміндегі Еуропа мен Ресей зерттеушілерінің жарияланған еңбектері негізінде ресейлік отарлауға дейінгі және Ресей империясы құрамындағы өзара салыстырмалы тұрғыдағы қазақтардың шаруашылық ерекшеліктері және олардың сыртқы сауда қатынастары қарастырылады. Авторлар бұл кезеңде қазақтардың негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығына негізделгенін, ол жергілікті тұрғындардың басты өмір сүруін қамтамасыз еткенін атап өтеді. Олардың сондай-ақ мұнымен қатар егіншілікпен және аңшылықпен айналысқандықтары да баяндалады. Бұл зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей, қазақтардың сыртқы сауда қатынастары да біршама жоғары деңгейде болғандығы айқындала түседі. Олар мал, жүн, былғары, тері өнімдерін сыртқа шығарып, өздеріне әр түрлі маталар, киімдер, металл бұйымдары, қару-жарақ, азық-түлік түрлері, және басқа да тауарларды айырбас ретінде алып отырды. Бұлар арқылы жергілікті қазақтардың сыртқы саудаға деген қажеттіліктері мен ұмтылыс-тары молайды. Осындай нақты мысалдар негізіндегі жазбалар арқылы шетелдік зерттеушілер қазақтардың басқа халықтармен және мемлекеттермен тұрақты негізде жүргізілген сауда байланыстары туралы құнды мәліметтер береді.

Жоғарыда аталған уақыттағы қазақ даласында болып, жергілікті тұрғындардың тұрмыс-салттары, сенімдері туралы оңды баға берген Еуропа мен Ресей зерттеушілерінің, жиһангерлері мен саяхатшылары еңбектерінің тарихи мағызының зор екендігі де белгілі. Олар өздерінен кейінгі ғалымдар мен ізденушілер үшін Қазақстан мен оның тарихына қызығушылық танытып, аталған уақыттағы қазақ қоғамының даму тарихына қатысты тұтас түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақтар, шаруашылық, байлар, сыртқы сауда, Ресей, Еуропа, зерттеушілер, саяхатшылар.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)» (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Карасаев Г.М. ^{*1}, Пұсырманов Н.С. ², Актайлак Б.Б. ³

¹доктор исторических наук, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.

e-mail: karasayev_gm@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

²PhD, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.

e-mail: nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³магистр истории, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.

e-mail: jastaban1992@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО И НОВОГО ВЕКОВ НАСЕЛЯВШИХ В ПРОССТРАНСТВАХ ЕВРАЗИИ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ТОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

В научном труде на основе опубликованных работ исследователей Европы и России в указанных периодах рассматриваются хозяйственные особенности казахов в относительном отношении к российской доколониальной и Российской империи и их внешнеторговые отношения. Авторы отмечают, что в этот период основное занятие казахов основывалось на кочевом животноводстве, которое обеспечило основную потребность выживание местного населения. Также сообщается, что они занимались земледелием и охотой. Как видно из работ иностранных исследователей, внешнеторговые отношения казахов также находились на достаточно высоком уровне. Они вывозили скот, шерсть, кожу, меховые изделия, а в обмен брали различные ткани, одежду, изделия из металла, оружие, продукты питания и другие товары. Засчет этого среди местного населения возрастают потребности и устремление к дальнейшему развитию торговли с соседними странами и регионами. На основе таких конкретных примеров зарубежные исследователи предоставляют ценную информацию о торговых связях казахов с другими народами и государствами, которые проводились на постоянной основе.

Известно также, что большое историческое значение имеют труды европейских и российских исследователей и путешественников, посетивших казахские степи в указанный период, которые положительно оценивали образ жизни и верования местного населения. Они позволяют последующим ученым и соискателям заинтересоваться Казахстаном и его историей и способствуют формирования целостного представления об истории развития казахского общества в это время.

Ключевые слова: казахи, хозяйство, бай, внешняя торговля, Россия, Европа, исследователи, путешественники.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX–XXI вв.)» (ИРН № BR21882308).

G.M. Karasayev^{*1}, N.S. Pussyrmanov², B.B. Aktailak³

¹doctor of historical sciences, Institute of State History of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: karasayev_gm@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

²PhD, Institute of History of the State MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³ Master of History, Institute of History of the State MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: jastaban1992@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

HISTORY OF THE KAZAKH POPULATION OF THE MIDDLE AND MODERN AGES SETTLING IN THE SPACES OF EURASIA IN THE WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS OF THAT TIME

Abstract

In the scientific work based on the published works of researchers from Europe and Russia in the specified periods. Empire and their foreign trade relations are considered. The authors note that during this period the main occupation of the Kazakhs was based on nomadic animal husbandry, which provided the main need for survival of the local population. It is also reported that they were engaged in farming and hunting. As can be seen from the works of foreign researchers, the foreign trade relations of the Kazakhs were also at a rather high level. They

exported cattle, wool, leather, furs, and in exchange they took various fabrics, clothes, metal products, weapons, foodstuffs and other goods. As a result, the local population's needs and aspirations for further trade with neighbouring countries and regions increased. On the basis of such concrete examples, foreign researchers provide valuable information on the trade relations of Kazakhs with other peoples and states, which were carried out on a permanent basis.

It is also known that the works of European and Russian researchers and travellers who visited the Kazakh steppes during this period, who positively assessed the way of life and beliefs of the local population, are of great historical importance. They allow subsequent scholars and travellers to become interested in Kazakhstan and its history and contribute to the formation of a holistic view of the history of the development of Kazakh society at this time.

Keywords: Kazakhs, economy, bai, foreign trade, Russia, Europe, explorers, travellers.

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)».

Кіріспе. Ұзақ уақыт бойы Орталық Азияның ұлан-байтақ даласы Батыс әлемінің көп бөлігі үшін жұмбақ күйінде қалып келді. Алайда бұл өңірмен танысу үшін XIII ғасырдан бастап мақсатты негізде қазақ даласына әртүрлі тапсырмалармен шетелдік зерттеушілер, жиһангерлер мен өз еркімен саяхат жасаушылар келіп, бұл кең байтақ өңір тұрғындарының қоғамдық дамуы, саяси-экономикалық байланыс-тары жайлы құнды деректер дайындап, арнайы басылымдарда жариялады.

Жоғарыдағы аталғандармен бірге олар осы өңірдің табиғат ерекшеліктеріне, тұрғындарының өзіндік тұрмыс-салт ерекшеліктеріне де қызығушылық танытып, бұл құбылыстарға да жете назар аударды. Олардың құндылықтарын атап көрсетті. Әсіресе жергілікті тұрғындардың діни сенімдері мен өзара туыстық қатынастарын баяндауды да мақсат етіп, бұл құбылыстарды да кеңінен жазып, қалдырды. Бұл жазба деректер өз мерзіміндегі еуропалық және ресейлік ғылыми басылымдарында жарияланды және көпшілігі жеке кітаптар арқылы сол кездегі қазақ тарихының әр тақырыптарынан құнды мағлұматтарды Еуропа, Ресей ғылыми ортасы мен жұртшылығына таратты.

Өзектілігі. Әртүрлі көзқарастарды сыни талдаудың нәтижесінде бұл мақала көрсетілген зерттеушілер шығармаларындағы нақты жазба деректері негізіндегі сол мерзімдегі қазақ халқының шаруашылығының көп қырлылығы және халқымыздың сыртқы сауда байланыстарына қатысуы мен оның маңызын айқын-дауға арналды. Біз мақала негізіне айналған шетелдік жазба деректердің құндылығына көңіл бөле отыра, олардың көпшілігінің жазылу мақсаттарына да назар аударамыз. Олар тарапынан жазылған дереккөздерді, ғылыми талдаулардан өткізе отыра, біз сол мерзімдердегі қазақтардың табиғат ерекшелік-терін пайдалана отыра жүргізген шаруашылықты дамыту жүйесін және біртіндеп болсада аймақтық шаруашылықтық және сауда қатынастарына қосыла бастағандығына, оның маңызына талдау жасап, келелігін атап көрсетеміз. Сайып келгенде, мақала авторлары көрсетілген уақыттардағы қазақ халқы экономикалық дамуының өркендеу және күйзеліске ұшырау кезеңдерінің болғандығын атап көрсете отыра, оның себептеріне тоқталамыз.

Қазақ жерінде болған және де көпшілігі осы өңір жергілікті тұрғындары туралы өздеріне дейінгі жазба деректермен де танысып, қызығушылық танытқан, бұл деректерге талдау жасап, нәтижесінде өздерінің шығармаларында халқымыздың өткен уақытындағы шауашылықтық даму жағдайларынан құнды жазба туындылар жариялаған сол мерзімдердегі батыс, орыс зерттеушілерінің шығармаларының ғылыми маңыздылығына баға береміз.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі дереккөзі XIII-XIX ғасырларда қазақ жеріне әр түрлі мақсаттармен сапар шеккен және де болған саяхатшылардың, зерттеушілердің, дипломаттардың, саудагерлердің жазбаша куәліктері.

Мақаланы жазу барысында келесі әдістер қолданылды: деректерді талдау, тарихи-жүйелілік, оларды өзара тарихи салыстырмалы әдістер.

Талқылау. Ең алдымен атай кететін мәселе, қазақ даласында жоғарыдағы аталған мақсатта болған алғашқы еуропалық жиһангерлер бұл өңірдегі тұрғындардың шаруашылық даму жағдайларына, рулық құрылымдары мен басқару түрлері мен оның ерекшеліктеріне назар аударды. Олар сонымен қатар өңір халықтарының салт-дәстүрлерімен танысып, оның ерекшеліктері мен бағалылықтарын атап көрсетті. Өздерінің кейін Еуропаның көптеген тілдеріне аударылған, бүгінгі уақытқа дейін тарихи маңыздарын жоймаған жазбаларында көргендерін баяндап, құнды қорытындылар жасады. Осындай жазбалардың авторлары Шыңғысхан негізін қалаған көшпенді империямен танысу үшін сапар шеккен итальяндық діни қызметкерлер Иоанн де Плано Карпини мен Гильом де Рубрук болды.

Егер де жекелеп тоқтайтын болсақ, біріншісінің атап көрсеткеніндей: «Олар малға: түйелерге, өгіздерге, қойға, ешкілерге және жылқыларға аса бай. Мүйізді ірі қара малы санының молдығы сондай, біздің көзіміз жеткеніндей, мұндай саны мол мал әлемнің еш елінде жоқ, доңыз және тағы басқалары оларда мүлдем кездеспейді» [1, 7]. Ол жергілікті тұрғындардың аймақтың географиялық-климаттық ерекшелігіне байланысты шаруашылық жүргізудің осы түрінде жоғары өнімділікке жеткендігін анық байқаған.

Келесі итальяндық дін қызметкері қазіргі қазақ даласын мекен еткен тұрғындардың көрші елдер, мемлекеттермен арадағы өзара айырбас сауда қатынастарына назар аударады. Олардың көрші елдерге шығаратын тауар түрлеріне талдау жасайды. Соның ішінде мал және оның өсімдерін молынан шығаратындығын жазады. Тіпті бұл халықтың алыс мемлекеттер және елдермен тұрақты сауда қатынастарының орын алып отырғандығын көрсетеді. Бұлармен бірге дала тұрғындары арасында аңшылық кәсіптің де кең таралғандығын жеткізеді. Рубруктың айтуынша, аңшылық олардың азықтарының маңызды бөлігін қамтыған [1, 76]. Осындай тұжырымы аарқылы көшпенділер қоғамында аңшылық, саятшылық дәстүрдің өзіндік ерекшелігі де болғандығына баға береді.

Біздің заманымыздың оналтыншы жүзжылдығының бірінші ширегінен арнайы тапсырмамен бір орталыққа біріге бастаған Орыс мемлекетінің астанасында, одан ары оның басқа қалалары мен өңірлерінде болған кейін зерттеушілікпен айналысқан австриялық саяси қайраткер Сигизмунд фон Герберштейнде өзінің болған жерлеріндегі тұрғындардың әр бағыттағы өмірлерімен, смонымен қатар мүмкіндігінше тарихи дамуларымен де танысты. Осылардың қатарында ол Еуразия аңғарын мекен етіп отырған түркілік рулардың күнделікті тұрмыстарынан да бағалы деректер қалдырды. Осы сапары кезінде жазып, кейін көптеген батыстық тілдерге аударылған шығармасында: «Бухария мен Қыпшақта өздерінің күміс және мыс монеталары бар: біріншісі «танге», екіншісі «пұл» деп аталды. Ресейліктер осы атаумен өздерінің ақшаларын, атап айтқанда күміс ақшаларын «деньги», мыстарын «пул» деп атады. Соңғысы Донскойдың әкесі кезінен қолданысқа енсе, ал бізге белгілі көне күміс ақшалар князь Дмитрийдің кезінен пайдаланылуда» [2, 31], - деп, аталған мерзімдегі көпсанды түркілік тайпаның тарихын, оның көрші елдер мен халықтар арасындағы алатын орнын көрсеткен.

Онс егізінші жүзжылдықтың ортасындағы Батыс Сібір өңірінде бірнеше рет арнайы сапармен болған неміс жиһангері Гмелин Иоганн Георг өзінің осы сапарлары негізінде мол жазба деректер қалдырып, өзі болған өңірлердің жан-жақты құбылыстары мен тарихына өзіндік баға берген. Өзінің аталған жазбаларында ол: «Жетішатырдан (Семей) кейінгі... Ертістің батыс жағалауында негізінен мал жайылымына қолайлы жерлері көп, шөбі шүйгін өңір, алайда Қазақ ордасының шапқыншылықтарына байланысты өте қауіпті.

Жетішатыр екі форштат аралығындағы ағаш бекіністен тұрады; онда 120 адам драгун, 80 казак пен инвалидтер, бұларға қосымша 183 жанды ер, 166 жанды әйелдерден тұратын еркін адамдар орналасқан [3, 21]. Негізіннен мал өнімдерімен қоректенеді, аздаған бақшалары бар шағын көлемдегі саудамен айналысады. Құнарсыз дала егіншілікпен айналысуға қолайсыз.

Ертістің жоғары жағалауында Қызылжардағы (Петропавловск) сияқты қазақтармен айырбас саудасын жасайтын... шағын сауда алаңы бар» [3, 28-30], - дей келе, көрсетілген өңірдегі жергілікті тұрғындар мен қоныстанушылар арасындағы қатынастың ерекшелігін баяндаған. Жиһангердің бұл сараланған мәлімет-тері сол уақыттағы қазақ-орыс қатынасының жағдайын білдіреді.

Бекіністерді салудың негізгі мақсаты әскери стратегиялық ерекшеліктерімен байланысты болғанымен, көп ұзамай олардың аймақтың маңызды экономикалық факторлардың біріне айналуына әкелді.

Қазақ даласында онсегізінші жүзжылдықтың елуінші-алпысыншы жылдары болған келесі батыстық өлкетанушы Фальк Иоган Петер қазақтардың Ресеймен сада байланыстары осындай бекіністер арқылы жүргізілгендігін байқаған. Оның көрсетуіне қарағанда, сол уақытта Орта жүздің қазақтары Қызылжарға, Кіші жүз халқы Орынборға келіп сауда жасаған. Қазақтар негізінен жылқы, ірі қара мал және қойды саудалаған. Зерттеушінің айтуынша, дала тұрғындары мен Ресейдің арасындағы сауда байланыстары 1760 жылдан бастап тұрақты орнаған және уақыт өткен сайын маңызы ара түскен [4, 363].

Қазақ халқының, соның ішінде олардың тарихи мекендері болып табылатын Батыс Сібір, Алтай аймағының тарихын, соның ішінде осы өңірді көне заманнан мекендеп келе жатқан қазақтардың Ора жүзі руларының өткенін нақты деректер негізінде кеңінен жазушылардың қатарына ХІХ ғасырдың ортасынан ХХ ғасырдың басына дейінгі шығармаларында осы тақырыпқа сай молынан жазба туындылар жариялаған белгілі өлке танушы Н.Я. Коншинді атап кетуге болады. Жергілікті қазақтардың жан-жақты тарихын зерттеумен бірге ол осы өңірдегі қалалардың салыну, даму бағытына да көптеген туындылар арнады. Келесі бір айта кетерлігі Н.Я.Коншин осылармен бірге жергілікті қазақтардың Ресейлік отарлауы-на қарсылығына арналған туындылардың да авторы болып табылады. Осындай

көпбағытты туындалары-на, олардың тарихи маңыздылықтарына байланысты Коншинді аталған аймақ тарихын зерттеудің білгірі деп атауға болады. Жоғарыдағы аталғандармен қатар өлкетанушы сол мерзімдегі Батыс Сібір, одан арғы Дала өлкесі құрамында болып келген Сеипалатинск, Ақмола облыстарының, жекелеген уездерінің тарихына, жергілікті тұрғындардың жағдайларына арналған жазба туындылардың да авторы. Осындай мазмұндағы Ақмола облысының жан-жақты даму тарихына арналған да еңбектерімен де белгілі. Мысалы автордың шығармаларында қатарында аталған облысты ресейлік отарлау, орыс шаруаларымен қоныстан-дыру, бұл шаралардың жергілікті тұрғындарға әкелген зардаптары туралы тың мәліметтер де молынан. Мысалы оның баяндауынша: «Қазіргі Ақмола облысының құрамына енетін жерлер Ресей құрамына заңдылық негізінде өткен жүзжылдықтың ортасында өткен болатын. Сібірді жаулаудың алғашқы уақытынан орыстар қазіргі қырғыз даласында көшіп жүрген тағы тайпалар: жоңғарлар, қалмақтар, және соңында олардың жерлеріне келген қырғыздармен бітпейтін соғыстар жүргізуге мәжбүр болды. Көшпенділердің казактар орналастырылған орыс шекаралық қоныстарына үнемі шабуылдар жасаулары-нан қорғану үшін ХҮІІІ ғасырдың бірінші жартысында көптеген шағын қамалдар мен бекіністер салынды. Бұл казак жүйелерінің біреуі, (оның бойындағы көптеген ащы-тұзды көлдерге байланысты аталған) Сибирская» немесе «Горькая» қазіргі уақытта Ақмола облысының құрамына енеді.

Қырғыздардың орыс билігіне іс жүзіндегі бағынуы көп бұрын емес, 1822 жылғы Сперанскийдің «Сібірді басқару (Сибирское Учреждение)» және «Сібір қырғыздарының ережесі» енгізілгеннен кейін бастау алды. Аталған Ереже бойынша хандық билік біржолата жойылды, далада округтер негізделіп, оларда сайланатын сұлтандар төрағалық ететін приказдар құрылды, және қырғыздардан жыл сайын малмен салық жиналатын болды. Осы уақыттан орыстар далаға кеңінен еніп, жаңадан көптеген казак станицалары негізделе бастады.

Жаңа тәртіпті енгізу көшпенділер арасындағы қарсылықсыз қалмай, қазіргі жүзжылдықтың 40-жылдарындағы Ресей үкіметіне қарсы бүкіл дала түгелдей қолдаған сұлтан Кенесары Қасымов бастаған қарулы көтеріліс барынша белгілі болды. Қ Сібір қырғыздары туралы ырғыздар бүгінгі күнге дейін руларымен өмір сүреді және аға сұлтандарды сайлау неғұрлым ірі және орта дәрежегі толқуларға әкелді. Сібір қырғыздарының ережесі қырғыз жерлері мемлекеттің меншігі деп жарияланып, сұлтандар билігі мен округтік приказдар жойылып, орыс әкімшілігі басқаратын уездер құрылған Уақытша ереже енгізілгенге дейінгі 1868 жылға дейін қызмет етті. Бұлармен бірге 1854 жылы ашылған Сібір қырғыздары облысы шекарасының біршама өзгеруі негізінде қазіргі Ақмола облысы деп қайта құрылды.

Облысты шаруалармен отарлау (қоныстандыру) 70 жылдардан басталды деп айтуға болады. бұл уақытқа дейін бүкіл Дала өлкесі ресми тұрғыда қоныстандырушылар үшін жабық болды және сол уақыттағы Сібір қырғыздары ережесіне бойынша казак территориясы құрамына енген барлық жерлер қырғыздардың меншігі деп есептелінді және оған шаруалардың өз еріктерімен қоныстануларына қатаң тиым салынды. Облысқа қоныс аударған шаруалар міндетті түрде казак топтарына жатқызылды. Мысалы, 1846 және 1849, тағы басқа жылдары осылай болды.

Қонысаударушыларды дала өлкесіне жіберудің қажеттігі туралы ой алғаш рет 1874 жылы сол мерзімдегі Батыс Сібір Генерал-Губернаторы генерал Кознаков тарапынан осы жылдың есебінде толығымен айтылып, онда осыған байланысты көшпенділерге ойластырыла және қысым көрсетпей отыра қырғыз даласы ортасына орыс отырықшы тұрғындарын орналастыру арқылы жартылай тағы халықтың салттарын жаңа жағдайға бейімдеу және тұрмыс жағдайларын көтерудің жалғыз ғана мүмкіндігі баяндалды....

Бұл Генерал-Губернатордың бастамасымен қоныстандырудың жоспары дайындалды және ерекше комиссия белгіленген мөлшермен қырғыз шаруашылықтарына зиян келтірмейтін шаруаларға арналған 30 десятиналық үлес көлемдерін белгіледі. Қонысаударушыларды пошта, тағы да басқа жолдар бойына орналастыру туралы шешім қабылданды. Өкінішке орай мұндай игілікті бастамалар күтілген нәтижеге жеткізбей, әкімшіліктің өзінің мойындауы бойынша қоныстандырудың аталған жоспары толығымен сәтсіздікке ұшырады. Бөлінген учасоктардың көпшілігі егін шаруашылығын жүргізуге жарамайтын болып, қонысаударушылар біраз уақыттан кейін оларды тастап кетуге мәжбүр болды.

Даланы ресми түрде қоныстандырумен қатар сол 70-жылдары шаруалардың өздерінің бастауымен қырғыздар пайдалануындағы жерлердің өздері қалаған бөліктеріне соңғы жер иелерімен жалға алу, ал, көбінесе мүлдем келісімсіз орналасуларына ешқандай рұқсат берілмеуіне қарамастан қоныстанулары басталады.

Генерал-адютант Кознаковтың орнына келген Генерал-Губернатор Колпакрвский даланың егін шаруашылығына толығымен жарамсыз екендігіне сене отыр, оның кезінде Ақмола облысына өз

еріктерімен қоныстануды тоқтатуға қарсы ең қатал шаралар қолданылды. Алайда осындай атқарылған шараларға қарамастан бұл қозғалыс соңғы уақытқа дейін тоқтатылған жоқ.

Сібір (Горькая) казак жүйесін негіздеумен бірге генерал Киндерманнның бастамасымен 1755 жылы осы жүйеге жіберілген казактарға мемлекет тарапынан егістік жерлер беріле бастады, ал, 1773 жылы олардың арасында егін шаруашылығын жүргізу мақсатымен әр адамға 6 десятинадан жер беру туралы шешім шығарылды. 1836 жылы Батыс Сібір Генерал-Губернаторы князь Горшаковтың кезінде мемлекеттік казак егістік жерлері жойылды, ал, 10 жылдан кейін, 1846 жылы казактың жер үлестері 6 десятинадан 30 десятинаға дейін ұлғайтылды.

Қазіргі Ақмола облысы казактарының арасындағы егін шаруашылығының дамуына елеулі тұрғыда ықпал еткен 1849 жылғы Көкшетау уезіне казактар құрамына енгізе отыра велокоросс және малоросс шаруаларын жіберу болды» [5].

Осы жазба талдауында өлкетанушы XIX ғасырдың басынан жергілікті тұрғындар арасына батыл ене бастаған негізделе бастаған егін шаруашылығының маңызын көрсеткен. Осы бағыттағы атқарыла бастаған ұйымдастыру шараларына шолу жасаған. Оның жазуынша: «Сонымен бірге қазіргі жүзжылдықтың басында қырғыздарды егін шаруашылығына тарту мәселесі көтерілді, атап айтқанда, Орынбор өлкесінде бұл іске 1808 жылы 10 мың рубль бөлінді. Отырықшылыққа көшкісі келетін қырғыздарға 140 жыл бойы салықтан, тағы да басқа міндеткерліктен босатылуларымен негізінен мұсылмандар орналасқан Сібір шаруа қоныстапырына орналасуларына рұқсат берілді. Бұл шаралар ешқандай да нақты нәтижелерін бермей, ұзақ уақыт өткенен кейін олардың арасында егіншілікті таратуға арналған кез-келген шараларға қарсылық көрсетті. Мысалы, 1829 жылы Ұлы Императорға танысу мақсатымен барған қырғыз депута-циясы далаға егін шаруашылығын таратпауға өтініш жасады Барлық қолдау шараларына қарамастан (егін шаруашылығымен табысты айналысатын қырғыздарға тіпті марапаттаулар да берілді, Мысалы, сұлтан Дүйсен Кенбабин 1833 жылы Көкпекті маңайындағы даланы өңдегені үшін топаз жүзігін алды) соңғысын орыс шаруаларының отарлау қозғалысы күшейген 80-жылдарға дейін қырғыздар арасында тарату мүлдем қолдау таппады».

Н.Я. Коншин бұл шығармасында жоғарыдағы аталғандармен қатар, Ақмола облысы қазақтарының XIX ғасырдың соңындағы мал шаруашылығының көрсеткіштеріне талдау беріп, жергілікті тұрғындарына оның келтіретін әсерлерін баяндаған. «Көшпелі мал шаруашылығының құлдырауы, - деген деректер береді автор, - Ақмола облысында ғана емес қырғыздар мекендеп отырған тағы да басқа жерлерде байқалады. Мысалы, Семипалатинск облысы мәліметтері бойынша көшпенділерде 1884 жылы - 3062624 бас мал, 1885-3151111, 1888-27252956 1889-2765946 бас мал болды. 1893 жылы отырықшы және көшпелі тұрғындарындағы мал басы саны бірге қосқанда тек 2545095, немесе 1880 жылдардың басындағы тек көшпенді тұрғындар мал санынан едәуір кем болды.

Ақмола және Семипалатинск облыстарында негізгі азаю қой, және түйеден болып, ірі қара малының саны біртіндеп молая түскен. Орташа алғанда, 1880 жылдардың соңына Семипалатинск облысының әр көшпелі тұрғынына 5,4 бас малдан айналды. Қырғыз малының барынша бірден азаюыне Алекторов мырза өзінің «*Очерках Внутренней кирг. орды*» (Изв. Оренб. Отд. Имп. Р.Г.О-ва, 1893 г.в. II) атап көрсетеді. Оның санауы бойынша, аталған орда қырғыздарында 1 адамға есептегендегі мал саны: 1835 ж.-15,8, 1840 -11,3, 1852 -10,1, 1888-6,6 және 1892 ж. -мөлшермен 4». [5]

Қазақтардың ерте дәуірден XIX ғасырдың соңына дейінгі, соның ішінде оның Ресей империясына бодандыққа өтуінің тарихын, бұл отарлаудың мақсаты, барысы мен байырғы тұрғындарға әкелген зардаптары туралы XIX ғасырдың екінші жартысынан тұрақты негізде шығарылып келген мемлекеттік басылымдар да барынша кеңінен баяндалды. Олардың маңыздылығы сонда, бұл шығармалардың көпшілігі Қазақстанның аталған уақыттағы жекелеген өңірлерінің әр бағытты тарихынан молынан деректер келтіреді. Атап айтқанда, осындай басылымдардың қатарындағы «Обзор Акмолинской области за 1895 г» [6] атты жазба деректер топтамасында Қазақстанның солтүстік шығыс аймағын Ресей құра-мына қосудың барысы мен нәтижелеріне сараптама жасалған. Онда жазылғанындай: «Қырғыз даласын отарлау 720 верст қашықтық бойымен Омск қамалын (1716 жылы салынған) Оренбург әскери қоныстар жүйесімен мен қосу мақсатындағы Ертіс өзенінің бойымен Семипалатинск қамалын (1718 жылы іргесі қаланған) салудан басталатын форпостар мен редуттар негізделген уақыттан кейінгі 1752 жылы даланың солтүстік және солтүстік- шығыс шетіндегі Ишим (Есіл) өзені жағалауында Әулие Петр және Павел қамалы (қазіргі Петропавловск қ.) негізделген өткен ғасырдың екінші жартысынан бастау алады.

Осы күшейтілген жүйелердің қорғауымен орыстар біртіндеп қырғыз даласына тереңдеп еніп, ең қолайлы жерлерге ие бола бастады. 1824 жылы қоныстандыру мақсатымен Көкшетау округі, 1832 жылы Ақмолинск және 1839 жылы Атбасарск ашылды. Далалық қоныстарды ашу мақсатымен 1849-50 жж. Орынбор және Саратов губернияларынан 3852 адамдық кішіресейлік казактар мен шаруалар

шақырылып, Көкшетау уезінің құнарлы бөлімдеріне орналастырылып, мұнда бай және тұрғындары мол станицалар негіздеп, осы арқылы қырғыз даласын отарлаудың негізін бастады Ақмола және Атбасар уездерінде бұл уақытта тек қана екі казак станицасы ұйымдастырылды.

Ақмола облысын негіздеу уақытында 1868 жылғы 21 қазандағы бекітілген Жоғары Ережеге сай) оның қазіргі территориясы құрамындағы облыс тұрғындарының саны 375,370 екі жынысты адам, оның ішінде отырықшы тұрғындар 101,310 адам болды.

Шаруалар негізінен алғанда Ишим өзені ағысы бойындағы жерлерге орналасуға ұмтылады, өйткені олардың назарын Ақмола облысындағы ең жақсы жерлерге ауып келеді, атап айтқанда, құнарлы жырт-латын жерлер, шүйгін шабындық, жеткілікті деңгейдегі қайыңды орман, бұлармен бірге жабайы аңдар, мен мен балыққа бай өзен аңғарлары және көлдер аударып келеді. Міне сондықтан мұнда ерекше көп санды қоныстар, атап айтқанда: Явленное (1.848 адам), Коноваловск (27105 адам) және Мариинск (2.364 адам).

Атбасар және Ақмола уездеріне қоныстанушылар олардың толықтай далалық жағдайына орай Империяның далалық губерниялары Самар, Воронеж, Харьков, Донской облыстары мен тағы да басқа жерлерінен жіберіледі. Бұл қоныстанушылар ормансыздыққа үйрене және далалық жердегі егіншілікті жақсы жүргізе отыра, өлкені отарлаудағы неғұрлым үмітті және уақытқа сай қажетті топ болып есептеледі.

Батыс Сібір темір жолының салынуымен теміржол бойындағы бөліктерді біртіндеп қоныстандыру жоспарына ене отыра, даланы отарлау қоныстанушыларға алдын-ала дайындалған бөліктер беріле отыра біршама дұрыс жолға түсе бастады.

Соңғы үш жылдағы Ақмола облысындағы қоныстанушы шаруалар отарлауы төмендегі сандармен белгілі болды:

1893 жылы қоныстар саны 45, адамдар саны 30.554; 1894 жылы қоныстар саны 54, адамдар саны 39.705; 1895 жылы қоныстар саны 87, адамдар саны 61.809.

1891 жылғы 25 наурыздағы Жоғары Дәрежедегі бекітілген Дала Ережесіне сай, қырғыз көштері пайдаланып отырған жерлер мемлекеттің меншігі деп жарияланып, олардың дәстүрлі құқық негізінде қазіргі пайдаланып отырған жағдайында қырғыздардың мерзімсіз уақытқа қоғамдық негізде пайдалануына беріледі» [6].

Қазіргі Қазақстан территориясын көне заманнан мекендеген түркілік тайпалардың, одан кейінгі қазақтардың тарихына арналған аса маңызды тарихи шығармалар жазумен онтоғызыншы жүзжылдықтың бірінші жартысында орыс дипломаты, зерттеуші Монах Якинф деген атаумен белгілі болған Никита Яковлевич Бичурин айналысты. Оның баяндауынша «Қазақтардың ордасы екеу. Абылай биге қарасты біріншісі Іле және Тарбағатаймен шектеседі, Қытайдың билігіне бағынады, және жыл сайын жібек маталарына ауыстыру үшін шекараға мал айдап әкеледі. Олардан солтүстікке қарай мекендеуші қазақтардың бұларға қарағанда сандары көп, басқа орданы құрайды және Қытай мемлекетінен тәуелсіз» [7, 146].

Қазіргі қазақ жерінің жекелеген аймақтары, соның ішінде оның оңтүстік аудандарының өткенін ғылыми негізде жариялаумен он сегізінші жүзжылдықтың соңы мен келесі ғасырдың ортасына дейінгі мерзімде белгілі неміс өлкетанушысы Ледебур Карл Фридрих де шұғылданды. «Семипалатинск қырғыздары, - деп жазады ол, - Қытаймен, Ташкентпен, Қоқанмен, ал кейде Кашмирмен сауда жасайды.

Қырғыздармен мүйізді ірі қара мал, қой, жылқы, қой терісі, мерлушки, әр түрлі жүн, қасқыр, түлкі, ... және т.б. терілері және олардан басқа сырмақ, киіз жапқыштар, жеңіл ешкі түбіті, түйе жүні, тағы да басқа ұсақтар айырбасталады. Ол үшін қырғыздар тері, юфть, темекі, әртүрлі металл бұйымдарын, бағра (орыстың қарапайым өңделген зауыттық мата), қарапайым мата мен нанка (әсіресе қара, көк, қара көк, жасыл және аралас), манчестер, бархат және басқа маталар, драп, айна, жәшіктер, кейбір аптекалық және тағы басқа тауарлар, солармен қатар едәуір көп мөлшердегі астық алады» [8, 341].

Көптеген Еуропа және Ресей зерттеушілері мен өлкетанушылары жергілікті қазақтардың шаруашылықтары, салт-дәстүрлері мен қатар, тұрмыстарын зерттеумен де айналысты. Аталған тақырыпқа арнайы шығармалар дайындап, жариялады. Осылардың қатарындағы XIX ғасырдың соңындағы В.Шнэның «Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области» [9], - деген туындысы. Онда көрсетілген мерзімдегі сол уақыттағы барлық көшпелі өмір салтын ұстаған барша қазақтарға қазақтарға тән болған Ақмола облысы байырғы тұрғындарының тұрмыс салты, соның ішіндегі қыстық баспаналарына нақты мысалдар арқылы сипаттама жасаған. Онда ауа-райы жағдайына тәуелді мал шаруашылығымен шұғылданатын Ақмола облысы қазақтарының ауыр да күрделі тұрмыстары баяндалған. Осылармен қатар қазақ ауылдарындағы шапуашылықты ұйымдастырудың жаңа да өнімді түрлерінің ене бастауын көрсеткен. Оның баяндауынша: «Ақмола облысының қырғыздары климат жағдайлары және орыстар ережелерінің әсер етулері негізіндегі қалыптаса

бастаған әлеуметтік құрылымдарына байланысты жиі, кей жағдайлардағы алыс көшіп-қонуға арналған жылжымалы жеңіл баспана -киізүйлермен қанағаттанбайды. Олар қыстық тұрақты, жылы үйлер салады.

Өздерінің даладағы анықталған кеңістіктеріндегі иеліктері шеңберінде үнемі көшіп жүрулеріне байланысты олар мұнда (қыстауларында,- F.Қ.) өздерінің болғандықтарын айқындайтын басқа белгілер де қалдырады, атап айтқанда:жерлеу орындарынғы ескерткіштер, мешіттер, қазылған құдықтар. Бұл құрылымдар кигізүйге қарағандағы неғұрлым тұрақты өмір салты ретіндегі отырықшылыққа көшудің баспалдағы ретінде қаралуы мүмкін.

Қырғыздардың қыстық үйлері екі топқа бөлінеді: далалық, ормансыз жерлердегі қыстаулар және орманды аймақтағандағы қыстаулар. Бірінші топтағы қыстаулар оңтүстікте, Горький казак жүйесіне дейінгі 80 верстке дейінгі жерлерде кездеседі. Петропавловск қаласына м таяу жердегі аталған мұндай қыстаулар Акмолинск қаласына баратын жолдар бағытына орналасқан, атап айтқанда оған Петропавловск уезі Тайыншы болыстығындағы Шағлы көлі жағалауындағы Тлен мекеніндегі қыстауларды алуға болады. Бұл мекендегі 10-ға жуық қыстаулар Чаглинка өзені жағалауындағы биіктікке орналасқан; маңайдағы ең жақсы далалық шабындықтар өзенінің екі жағалауын алып жатыр; қырғыздардың қыстаулары ойпатты жерде жоспарсыз және белгілі ара қашықсыз негізделген. Барлық құрылыс шымнан жасалған. Ағаш үйлер де кездеседі, алайда олар бірнешеу ғана, өйткені мұндай ерекшелікке бай қырғыздардың ғана мүмкіндігі бар.

Қыстаулардың айырмашылықты белгілері адамдар тұратын үйлер мен мал қорларының тығыз байланыстылығы. Олардың өзара жақындығы сондай, қырғыздың үйіне кіру үшін сіз бүкіл мал қора мен қоршаулары арқылы өтесіз. Қыстаулардағы мал қоралары бір-бірінен тек қана ішкі бөлүлері арқылы ғана ерекшеленеді, ал басқалары жағынан толығымен бірдей.

Қырғыздың үйі шабындықтың ең құнарлы бөлігін құрайтын төменгі жерден алынған шымнан жасалады. Үй өте қарапайым: оның қабырғасы қалыңдығы бірден екіге дейінгі аршиннен тұратын әр шымды қалау арқылы жасалады.

Қаланған бүкіл қабырғаның төбесіне оның тірегі қызметін атқаратын бір қатармен бөренелер немесе талдар салынады, ал бұл соңғысы үйдің төбесі болып табылады.

Есігі қабырғаның аула жағының ортасынан, ал қарсы сыртқы жағынан бір -екі терезе шығарылады. Үй екі бөліктен тұрады, алғашқы жартысында тақтайлардан немесе тазартылған бөренелерден тұратын нарлар орналасқан.

Нарлар жерден 4/1 аршын, кейде одан жоғары орналасып, онда қырғыздардың барлық жанұя мүшелері күн мен түнді өткізеді.Төменгі

Жертөленің есікке жақын екінші бөлегіне шаруашылық тауарлары орналасады. Осындағы бұрыштардың біріне пеш қойылады. Пештердің барлығы шикі кірпіштен қаланады. Оларды қырғыздардың өздері жасайды. Жертөленің артқы жартысының келесі бұрышы шаруашылық заттары жиналатын немесе бұзау мен қозылар тұратын орын, бұл жерде кудейде жас туған бұзауымен сиыр тұрады.

Жертөлеге көлемі 1 шаршы аршын бір немесе екі терезе арқылы түседі, терезеге жарық емес (тусклое) жасыл әйнек, кейде қарын (қойдың,-F.Қ.) қойылады.

Тарлық, жартылай ғана жарық, қолқаны алатын сасық ауа, әсер ететін аласа төбе, әр бұрыш пен қабырғалардағы плесень, аса кірлік - таза ауамен демалудың аса қажеттігін көрсетеді. Алайда қырғыз ауланы, үйін салу арқылы өзін тіпті есік арқылы таза ауа келу мүмкіндігінен айырады, Себебі, жерүйді қоршай мал қорларын, малды ұстау аулаларын салады, қосымша құрылыс пен аудланы жобалау аса қажетті бірлестік малдың сұранысы жағдайына сай жасалғанымен, мал қораларының төбесін жабу (навес) қырғыз өзінің адамдар тұратын үйлеріне кірер жерлерін де қамтиды.

Жертөленің солтүстік және оңтүстік жағы қабырғаларына жалғастыра қырғыз ұсақ малға арналған жертөле салады.

... қыстың соңына, мал орналасатын аула мал тезегіне молынан толады. Қыс бойы мал тезегі шығарылмайды, қамыс және шөп қалдықтарымен араластырылып, жылы уақыт басталысымен малдың таптауымен тығыз массаға айналып, қырғыз үй тұрмысының аса маңызды және құнды мүлкіне айналады. Кептірілген және бір жерге жиналған тезек бірден отынға жіберіледі немесе одан ары өңделінеді, атап айтқанда, жылқының, қойдың және аралас тезек жеке іріктеледі. Іріктелген тезекте қамыс пен шөп аз болса, қырғыз оған қамыстың қиындыларын қосып, көктемдік дымқылды пайдалана отыра олардың бір түрге енуіне дейін араластырады. Осылай араластырылған тезек ауладан шығарылып, қыстаудың жанына қойылып, осында арнайы қалыпқа салынып кептіріледі. Бұл үшін жерден төртбұрышты тереңдігі 3-4, ұзындығы 8-12, көлденеңі 4 шұңқыр қазылып, кептірілмеген тезекпен толтырылады, аяқтарымен тапталады, нәтижесінде торф сияқты плитка қалыптасады немесе

тактайлардан бірден жерге салынатын асты мен үсті ашық осындай төртбұрыш жасалынып, тезек қосындыларымен толықтырылып, жоғарыда аталғандай плитка дайындалады.

... Тезек үйді жылыту және тамақ дайындау үшін пайдаланылады. Қамыстың қоспасынсыз, таза дайындалатын қойдың тезегі дайындалып, ас пісіру үшін емес, үйді жылытуға пайдаланылады, себебі ол аз ғана жағылуы және шағын көлемнің өзінде аса мол қызу береді.

Арба, шана, дөрекі жасалған мал бағуға арналған ертоқым, үй жабдықтары-аласа үстел, бесік, төсек, ағаш ожау, сойыл, қамшы, киізүйдің ағаш жабдықтары- міне қырғыздың барлық ағаш бұйымдары, және де бұл үй бұйымдары тек қана ең кедей қырғыздарға тән. Базардан орыс өндірісінің жақсы түрлері сатып алынып, қажеттілікпен пайдаланылады» [9.1-2,3,4,6-7,17].

Қазақ даласының, соның ішіндегі оның шығыс аудандарының онтоғызыншы жүзжылдық көлеміндегі жан-жақты өткенін зерттеп, саралаумен келесі, белгілі неміс ғалымы Риттер Карл да белсенділікпен шұғылданды. Бұл өңірлерде бірнеше рет болған ол өзінің көргендерін, саралап, талқылағандарының негізінде алдымен неміс, одан кейін орыс тілдеріндегі бірнеше көлемді туындылар шығарды. Оның бұл еңбектерінің тақырыбы жергілікті қазақ тұрғындарының тұрмысы, өмір салты, шаруашылығы, мәдениетіне арналды. Өңірдегі сауда қатынастарына, оның көлемі мен түрлеріне сипаттама береді. Ресейлік биліктің осы өңірдегі іске асуларынан хабардар етеді. «Мал шаруашылығы, - деп баяндайды автор,- көшпелі тұрғындардың басты кәсібі болып табылады. 1870 жылы Семей облысында 3 миллионға дейін малдың басы, соның ішінде 546 500 жылқы, 145 500 ірі қара, 2 014 000 қой, 1000 доңыз, 130 500 ешкі, 62 400 түйе, 15 есек пен мул болды [10, 230].

Облыста шарап, күміс және мыс өндіруден басқа зауыт өндірісі өте аз болды. Облыстағы алтын іздестіру орындарының саны 1874 жылы 19 құрады.

Қарқаралы округінде Қарқаралыдан 50 верст қашықтықтағы Қоянды пикетінде мамырдың 15-нен маусымның 15-не дейін Ботов жәрменкесі жұмыс істейді. Басқа жақтан келген көпестер 1874 жылы 614 146 рубльдік темір, мата, китайка, холст, бязь, сукна, драп, юфт, иленген тері, қант, шай, жұмсақ бұйымдар, тағы да басқаларын әкелді. Қырғыздармен жәрменкеде мал, тері, қой терісі, жүн, ешкі түбіті, арқан, ...киіз айырбасталады. Өкелінетін тауарлар көлемі жыл сайын артып келеді 1871 жылғы жалпы сауда айналымы 657357 рубльге жетсе, 1874 жылы 1218315 рубль болды [10, 231].

1868 жылғы уақытша ережеге сай қырғыздардан жанұя санына бөлініп, әр жанұядан 3 рубльден салық алынады.

Отбасылық салық төмендегідей көлемде алынды: 1870 жылы – 281 913 рубль, 1871 жылы – 284 718 рубль, 1872 жылы – 298 290 рубль, 1873 жылы – 299 391 рубль, 1874 жылы – 298 755 рубль» [10, 235].

Өзінің шығармаларында зерттеуші одан ары аталған аймақтың табиғаты мен жер жағдайларын зерттеген батыс өлкетанушыларының еңбектеріне сипаттама жасап, «Мейерь (1826) және Сиверс (1792) шығыс Жоңғар-Қырғыз даласының ішкі жағдайын толығымен зерттеген алғашқы деректерді береді. Біріншісі оңтүстік-батысында Семипалатинскіден Шыңғыстауға дейінгі бүкіл кеңістік арқылы бізді оның ең қиыр батыс шекарасымен таныстырады; бұл жерден ол өзінің сапарын Батысқа қарай жалғастырды [10, 142].

Екіншісі неғұрлым оңтүстік-шығыс жол арқылы Усть-Каменогорскіден Чар-Гурбань және Қалба мен Қалмақ-Толағайдың таулары арқылы Тарбағатайға, одан ары шығысқа, Зайсанға бағыт алды.

Қырғыздардан айырбаспен әр түрлі мал, тері, иленген тері, ешкі түбіті, елтірі, тағы да басқалар алынады, ал оларға айырбас арқылы юфт, темекі, металл бұйымдары, қарапайым өңделген мата, ...бархат, қарапайым сукно, айна, сандық, дәрі және нан береді.

Семипалатинск және Усть-Каменогорск округтарындағы тұрғындардың қырғыздардан кейінгі негізін казактар құрайды. Олар Орал, әсіресе Жайық казактарының өкілдері. Олар бейімшіл және түсінікті, оның айғағы өте жақсы сөйлесетін өздеріне жат азиялық тілдерді меңгерулері болып табылады. ...Олар-дың басты кемшіліктері жалқаулық пен араққа құмарлығы» [10, 192], - деген нақты мысалдар келтіреді. Осы арқылы казактар арасындағы басқа халықтармен араласуы нәтижесінде өмірге келген жат жағдайларды да атап көрсетеді.

Қазақстанның шығыс өңірлерінің тарихын, жергілікті қазақ тұрғындарының шаруашылықтық жағдайлары, еңбек қатынастарын айқындауға онтоғызыншы жүзжылдықтың соңында-келесі ғасырдың басында көлемді еңбектер арнаған орыс географы П.П. Семенов-Тян-Шанский да өзіндік ат салысты. Оның берген анықтамасы бойынша: «Қырғыздардың мал шаруашылығында жылқы, қой мен түйе аса маңызға ие, мүйізді ірі қараның маңыздылығы жағынан екінші қатарда, басқаны айтпағанда орыстардың отырықшы шаруашылықтарындағымен салыстырғанда аз маңызға ие. Қырғыздардағы жылқы саны әр 100 тұрғынға 125-тен, ал орыстарда 60, ірі қара мал қырғыздарда 80, ал орыстарда 100-ден, ұсақ мал

(негізінен қой) қырғыздарда 440, ал орыстарда 180-нен, ал ақырында түйелер қырғыздарда 26-дан, орыстарда 3-тен айналады.

Келтірілген сандар қырғыздарға қатысты, себебі олар қырғыз даласында жалпы 14 миллион бас мал бар екендігін көрсетеді, ал шындығында олардың саны 20 миллионнан асады» [11, 125].

Келесі Батыс Еуропалық зерттеуші Сиверс Фридрих Вильгельм өзінің онтоғызыншы ғасырдың соңындағы жариялаған шығармаларында Қазақстанның шығыс өңірлерін мекен етіп келе жатқан жергілікті қазақтардың тұрмыстарына, кәсіп түрлеріне сараптама жасап, оның тиімділігіне баға береді. Олардың арасындағы егін өсіруге деген ұмтылыстың қажеттілігіне тоқтайды. Осы мазмұндағы нақты деректері арқылы өңірдегі жаңа кәсіп түрлерін енгізудің маңыздылығын көрсетеді. «Байырғы тұрғындардың бақылауларына сенетін болсақ, - деген айқындама береді ол, - қырғыздардың егін шаруашылығымен айналысуында ешқандай өзіндік ерекшеліктері жоқ: алғашында олар жер өңдеу мен өсімдіктер егуді таранчалар мен сарттардан алған, ал қазіргі күні орыстық ықпалы неғұрлым ықпалды әсер етіп келеді. Бұған дейін тары қырғыздың негізгі нандық өсімдік болатын, керісінше бидай қазір басымдық ала бастады. Ал оларға әзірге белгісіз картофель тіпті болмағанда кейбір болыстықтардың пайдалануына енетіндігі анық.

Қыстауына орналаса отырақырғыз ең алдымен мүмкіндігінше оны суықтан қорғаумен айналысады. Киіз үй бітік шөп өскен тау биіктері қоршаған жылы сай ішіне тігіледі. Ол кей жағдайларда адам бойынан асатын тас қорғанмен қоршалады. Киіз үйді қысқа лайық тіге отыра оның қабырғасын терең етіп жерге қазып кіргізеді. Сыртқы ауа мүмкіндігінше аз кіру үшін еденге төселетін киіздің шеттері қайырылып, қабырғаларға тиетін жерлері екі қабаттан болатындай етіп төсейді.

Соңғы уақыттарда жекелеген ауқатты қырғыздар қыстауларында үйлер сала бастады. Мұндай мысалдар қазіргі уақытта өте азшылық; бұдан байқалатынындай, егін шаруашылығының молая түсуіне орай, отырықшылықтың белгілері де бастау алады. Алайда мұндай өзгерістер осыдан 6 жыл бұрынғы қоңыр түстерінен басқа көрші Уймон қонысындағы шаруа-каменщиктерден ешқандай айырмашылықтары жоқ Алтайдағы Көксу ауылындағы қырғыздардың дамуы деңгейінен әзірге алыс. Неғұрлым ауқымды қыстаулар Орта орданың қырғыздарында. Мұнда шатыр астында сиырларға, қойлар мен түйелерге арналған бөлімдер және олардың шетінде қожайындарының бөлмелері орналасқан» [12, 278].

Қорытынды.

Жоғарыдағы сараланғандардан атап көрсететініміз:

- XIII-XX ғасырдың басы аралығындағы Еуропа, Ресей зерттеушілерінің жоғарыдағы сараланған шығармаларынан біздің ата-бабаларымыздың ХҮІ ғасырдың соңына және қазақ жерінің Ресей бодандығына өте бастағаннан кейінгі уақыттардағы шаруашылығы, сыртқы сауда байланыстары, жергілікті тұрғындардың казак әскери және орыс қоныстанушыларымен арадағы қалыптасқан әр бағыттағы қатынастары, олардың халқымыздың әлеуметтік, шаруашылықтық дамуна тигізген әсері туралы мәліметтер алынып, бұл қатынастың тарихи маңызын беруге назар аударылды;

- Бұлармен қатар әр кезеңдердегі қазақ тұрғындарының және олардың малдарының сандарына салыстырмалы талдау жасау, отарлық саясат пен ауа райының бұл құбылысқа әсері көрсетілді;

- Осылармен бірге орын алып келген әр бағыттағы теңсіздік жағдайларына қарамастан жергілікті қазақтар мен қарапайым орыс қоныстанушылары, казактармен арадағы айта кетуге болатын өзара түсіністікті жағдайлардың орын алғандығынан мысалдар келтіріліп, бұл істің маңыздылығына талдау жасалды;

- Жергілікті қазақтардың біртіндеп ішкі және көрші елдермен, соның ішіндегі Ресей, Қытай саудагерлерімен арадағы екі жақты тиімді қатынасқа түсуінің барысына сипаттама берілді, бұл істің прогрессивтік жақтары атап көрсетілді;

- Нәтижесінде XIII-XX ғасыр басы аралығындағы Еуропа мен Ресей зерттеушілерінің жоғарыдағы талданған еңбектері қазақтардың көрсетілген уақыттағы шаруашылығын және олардың сыртқы сауда қатынастары тарихын зерттеудің маңызды көзі болып табылады. Олардан осы кезеңдегі қазақ қоғамының маңызды саласының дамуы туралы түсінік алуға мүмкіндік береді.

Осындай маңызды деректері арқылы жергілікті қазақтардың бірнеше ғасырлар көлеміндегі әр бағыттағы тарихынан шыншылдық тұрғыдағы мәліметтер алуға жағдай жасайтын жоғарыдағы авторлардың бүгінгі күнге дейін маңызын жоймаған жазба мағлұматтары мен кітаптары Отанымыздың нақты шындықты көрсететін тарихын одан ары жариялауға мүмкіндік береді деген ой айтуға болады.

Ұсыныс.

- Еуропа және Ресей Федерациясы жоғары оқу орындары мен мемлекеттік кітапханалары сирек кездесетін әдебиеттер қорында сақталған, сандары шектеулі жоғарыда есімдері мен

шығармашылықтары сараланған зерттеушілер туындыларының көшірмелерін толығымен алып, мүмкіндігінше қазақ тіліне аударуды және олардың еліміздің ғылыми кітапханаларда болуларын іске асыру;

- Аталған мақсатпен таяу жылдары бұлардан басқа да халқымыздың өткен тарихын шыншылдық тұрғысында баяндайтын Еуропа, Шығыс елдері мен Ресей кітапханаларында сақталып отырған сирек кездесетін көне ғылыми шығармалардың авторлары мен атауларын, сандарын анықтап, біртіндеп көшірмелерін елімізге жеткізіп, ғылыми орталарда болуына көңіл бөлу.

Осындай нақты шаралар арқылы қазіргі жас ұрпақтың Отанымыздың нақты деректерге негізделген жан-жақты тарихымен танысуына мүмкіндік жасалатындығы белгілі. Бұлармен бірге Қазақстан тарихы бойынша ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысушылар үшін мұндай атқарылған істер маңызды жазба деректер болар еді деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иоанн де Плано Карпини. *История Монгалов., Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Введение, перевод и примечания А.И.Малеина, с приложениям 8 рисунков, карты и указателей.* – Санкт-Петербург: Издание А.С.Суворина, 1911. – 224 с.

2. *О важнейших изданиях Герберштейновых записок о России с критическим обозрением их содержания.* – Санкт-Петербург, 1818. – 200 с.

3. Гмелин И.И. *Перевод с предисловия, сочиненного профессором Гмелиным к первому тому Флоры Сибирской.* – Санкт-Петербург: издание Академии наук, 1749. – 84 с.

4. *Известия Академика Фалька о Киргизской и Зюнгорской степи / Полное собрание ученых путешествий по России. Том 7.* – Санкт-Петербург: издание Академии наук, 1825. – 224 с.

5. *Краткий статистический очерк промышленности и торговли в Акмолинской области за 1880-1894 гг. Составил Секретарь Омской Контрольной Палаты Н.Коншин. Омск. 1896 г. - сс.1-3,4-5,32*

6. *Обзор Акмолинской области за 1895 г. Омск, 1896 г. , сс.7,9,10,14*

7. *Иностранная владения Казакъ / Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Переведено с Китайского монахом Иакинфом. Часть 1.* – Санкт-Петербург, 1829. – сс. 144-147.

8. *Ледебур К. и др. Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи / К.Ф. Ледебур, А.А. Бунге, К.А. Мейер: пер. / В.В. Завалишин, Ю.П. Бубенков. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1993. – 415 с.*

9. *В.Шнэ. Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области. Омск, 1888 год, (С рисунками зимних жилищ киргиз (казахов,- Г.М.) сс.1-2,3,4,6-7,17*

10. *Риттер К. Землевладение Азии. География стран входящих в состав России или пограничных с нею. Том IV, дополнение к тому III. Алтайско-Саянская горная система в пределах Российской империи и по китайской границе по новейшим сведениям 1832-1876 года. - Санкт-Петербург, 1877. – 695 с.*

11. *Окраины России. Сибирь, Туркестань, Кавказ и полярная часть Европейской России. С приложением карты окраины Российской империи. / Под редакцією П.П. Семенова, Вице-Председателя Русского Географического Общества. – Санкт-Петербург: Типография АО «Брокгауз-Ефрон», 1900. – 304 с.*

12. *Сиверс В. Азия. / Перевод со 2-го переработанного немецкого издания Г. Генкеля, под редакцией А. Краснова. Серия: Всемирная география. – Санкт-Петербург: Типография «Просвещение», 1909. – 758 с.*

References:

1. *Ioann de Plano Karpini. Istoriya Mongalov., Vil'gel'm de Rubruk. Puteshestvie v Vostochnye strany [History of the Mongals. Journey to the Eastern Countries]. / Vvedenie, perevod i primechaniya A.I. Maleina, s prilozheniyam 8 risunkov, karty i ukazatelej. – Saint-Petersburg: Izdanie A.S. Suvorina, 1911. – 224 p. [in Russian].*

2. *O vazhnejshih izdaniyah Gerbershtejnovyh zapisok o Rossii s kriticheskim obozreniem ih sodержaniya [On the most important editions of Herberstein's Notes on Russia with a critical review of their contents]. – Saint-Petersburg, 1818. – 200 p. [in Russian].*

3. *Gmelin I.I. Perevod s predisloviya, sochinennogo professorom Gmelinym k pervomu tomu Flory Sibirskoj [Flora of Siberia]. – Saint-Petersburg: izdanie Akademii nauk, 1749. – 84 p. [in Russian].*

4. *Izvestiya Akademika Fal'ka o Kirgizskoj i Zyungorskoj stepi [Academician Falk's information on the Kyrgyz and Zyungor steppe] / Polnoe sobranie uchenyh puteshestvij po Rossij. Tom 7. – Saint-Petersburg: izdanie Akademii nauk, 1825. – 224 p. [in Russian].*
5. *Brief statistical sketch of industry and trade in the Akmola region for the years 1880-1894. Compiled by Secretary of the Omsk Control Chamber N. Konshin. Omsk. 1896.- pp.1-3,4-5,32*
6. *Overview of the Akmola Region for the Year 1895. Omsk, 1897. - pp.7,9,10,14*
7. *Inostrannyya vladeniya Kazak [Foreign possessions Kazak] / Opisanie Chzhun'garii i Vostochnogo Turkistana v drevnem i nyneshnem sostoyanii. Perevedeno s Kitajskogo monahom Iakinjom. CHast' 1. – Saint-Petersburg, 1829. – pp. 144-147. [in Russian].*
8. *Ledebur K. i dr. Puteshestvie po Altajskim goram i dzhungarskoj Kirgizskoj stepi [Travelling through the Altai Mountains and the Dzungar Kyrgyz Steppe]. / K.F. Ledebur, A.A. Bunge, K.A. Mejer: per. / V.V. Zavalishin, YU.P. Bubenkov. – Novosibirsk: VO «Nauka», Sibirskaya izdatel'skaya firma, 1993. – 415 p. [in Russian].*
9. *V. Shne., Omsk, 1888 (With illustrations of winter dwellings of the Kirgiz (Kazakhs, - G.M.). Wintering quarters and other permanent structures of the nomads of the Akmola region).- pp.1-2,3,4,6-7,17*
10. *Ritter K. Zemlevladienie Azii. Geografiya stran vkhodyashchih v sostav Rossii ili pogranichnykh s neyu. [Land tenure in Asia. Geography of the countries that are part of Russia or bordering Russia] Tom IV, dopolnenie k tomu III. Altajsko-Sayanskaya gornaya sistema v predelah Rossijskoj imperii i po kitajskoj granice po novejsim svedeniyam 1832-1876 goda. - Saint-Petersburg, 1877. – 695 p. [in Russian].*
11. *Okrainy Rossii. Sibir', Turkestan', Kavkaz i polyarnaya chast' Evropejskoj Rossii [Russia's peripheries. Siberia, Turkestan, Caucasus and the polar part of European Russia]. S prilozheniem karty okrainy Rossijskoj imperii. / Pod redakcieyu P.P. Semenova, Vice-Predsedatelya Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. – Saint-Petersburg: Tipografiya AO «Brokgauz-Efron», 1900. – 304 p. [in Russian].*
12. *Sivers V. Aziya [Asia]. / Perevod so 2-go pererabotannogo nemeckogo izdaniya G. Genkelya, pod redakciej A. Krasnova. Seriya: Vsemirnaya geografiya. – Saint-Petersburg: Tipografiya «Prosveshchenie», 1909. – 758 p. [in Russian].*